

**Tataiso Ya Ka Moo O Ka
Sebedisang Molao
Wa Kgothaletso Ya
Phihlello Ya Lesedi Wa
Bo 2 Wa 2000**

SESOTHO

Website: www.sahrc.org.za

Email: info@sahrc.org.za

Twitter: [@SAHRCCommission](https://twitter.com/SAHRCCommission)

Facebook: [SAhumanrightscommission](https://www.facebook.com/SAhumanrightscommission)

Youtube: [SAHRC1](https://www.youtube.com/SAHRC1)

Dintlha tsa Dikgokahanyo tsa Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho

Ofisi ya Sehlooho Johannesburg

Tel 011 877 3600 • Fax 011 403 0684

Kapa Botjhabela Port Elizabeth

Tel 043 722 7828 • Fax 043 722 7830

Foreisetata Bloemfontein

Tel 052 447 1133 • Fax 051 447 1128

KwaZulu-Natala Durban

Tel 031 304 7323/4/5 • Fax 031 304 7323

Limpopo Polokwane

Tel 015 2913500 • 051 291 3505

Mpumalanga Nelspruit

Tel 013 752 8292 • Fax 013 752 6890

Kapa Leboya Upington

Tel 054 332 3993/4 • Fax 054 332 7750

Leboya Bophirima Rustenburg

Tel: 014 592 0694 • Fax: 014 594 1089

Kapa Bophirima Cape Town

Tel 021 426 2277 • Fax 021 426 2875

Ha o sebedisa Tataiso ya PAIA

Karolo ya 1

Selelekela sa Tataiso ya PAIA

Karolo ya 2

Moo o ka qalang teng ho fumana lesedi leo o le hloakang

Karolo ya 3

Ka moo o ka kopang ka teng ho fumantshwa phihlello ya lesedi

Karolo ya 4

Maemo ao phihlello ya lesedi e ka hanelwang tlasa ona

Karolo ya 5

Dingolwa le mehlodi ya bohlokwa e ka sebediswang ho fumana lesedi le eketsehileng

MANTSWE A THUSANG	6
LENANE LA DIKGUTSUFATSO	8
KAROLO YA 1	9
1.1. Morero wa Tataiso ena ya PAIA	10
1.2. Histori ya PAIA	10
1.3. Morero wa PAIA le ka moo o ka sebediswang ka teng	10
1.4. Seabo sa Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho	11
KAROLO YA 2	12
2.1 Ha o qala	13
2.2. Tataiso ya PAIA	13
2.3 Dibukana tsa ditaelo tsa PAIA	14
2.4 Lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla le polokelong ya setheo sa bohle	18
2.5 Lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla le polokelong ya khamphani kapa setheo sa poraefete	19

KAROLO YA 3.....	20
3. Na nka e kenya jwang kopo ya PAIA?	21
3.1 Ke mang ya ka kenyang kopo ya PAIA?	21
3.2 ditjeho tsa kopa ya PAIA ke bokae?	23
3.3 Na Mohlanka wa Lesedi a ka nthusa ho kenya kopo ya PAIA?	25
3.4 Na ke na le metjha efe molaong ha kopo ya ka ya PAIA e hanwa?	27
KAROLO YA 4.....	31
4.1. Maemo ao Phihlello ya Lesedi e ka Hanelwang tlasa ona	32
4.2. Maemo a tlamang kgahlanong le Maemo a boikgethelo a ho hanela phihlello ya lesedi	32
4.3. Maemo a ho hanela phihlello ya lesedi	33
4.4. Molemo wa Bohle ke Morena	36
KAROLO YA 5.....	37
5.1. Mehlodi ya bohlokwa	38
5.2. PAIA Melawana	38
5.3. PAIA Dintlafatso	39
5.4. Dintlafatso tsa Melawana ya PAIA	39
5.5. Mehlodi e meng ya PAIA e thusang	39

Mantswe a Thusang

Mantswe	Tlhaloso
Tefo ya Phihlello	<p>Ena ke tefo e lokelang ho lefuwa ke mokopi ho setheo sa bohle kapa sa poraefete seo o kopang lesedi ho sona, ho lefella ditjeho tsa ho fumana le ho kopitsa ditokomane tseo o di hloakang.</p> <p><i>(Hore o fumane lesedi le eketsehileng ka ditefo tsa phihlello sheba Karolong ya 3 ya Tataiso ena).</i></p>
Foromo ya A	<p>E fumaneha webesaeteng ya Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho, ekasitana le diwebesaeteng tsa diinstitjushene tse ding tse fapaneng tsa bohle. Foromo ena e sebedisetswa ho kopa phihlello ya lesedi le leng polokelong ya setheo sa bohle.</p> <p><i>(Bakeng sa ho fumantshwa lesedi le eketsehileng ka Foromo ya A le dikopo tsa ho fumantshwa phihlello ya lesedi e lebisitsweng ho ditheo tsa bohle sheba Karolong ya 3 ya Tataiso ena).</i></p>
Foromo ya C	<p>E fumaneha webesaeteng ya Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho, ekasitana le diwebesaeteng tsa dikhamphani tse ding tsa poraefete. Foromo ena e sebedisetswa ho kopa phihlello ya lesedi le leng polokelong ya setheo sa poraefete.</p> <p><i>(Bakeng sa ho fumantshwa lesedi le eketsehileng ka Foromo ya C le dikopo tsa ho fumantshwa phihlello ya lesedi e lebisitsweng ho ditheo tsa poraefete sheba Karolong ya 3 ya Tataiso ena).</i></p>
Tataiso	<p>E bua ka Tataiso ena ya PAIA e hlahisitsweng le ho phatlalatswa ke Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho jwalo ka ha ho laetswe Karolong ya 10 ya PAIA, ho thusa batho hore ba sebedise le ho utlwisisa Molao.</p>
Mohlanka wa Lesedi le Motlasa Mohlanka wa Lesedi	<p>Mohlanka wa Lesedi (eo ka nako tse ding a bitswang IO) ke motho ya dumelletsweng ke institjushene eo ho buuwang ka yona hore a arabelle dikopo tse amang PAIA. Ditheong tsa bohle enwa ke motho eo e leng hlooho ya setheo kapa ya emetseng hlooho ya setheo. Bakeng sa masepala, enwa ke molaodi wa masepala; bakeng sa lefapha la naha, enwa e tla ba Molaodi-Kakaretso; bakeng sa setheo se kang Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho e tla ba CEO (molaodi e moholo was phethahatso).</p>
Boipiletso ba ka Hare (Foromo ya B)	<p>Bakopi ba tla sebedisa PAIA Foromo ya B bakeng sa boipiletso feela qetong e entsweng ke makala a mmuso a naha, porofentshe kapa masepala mabapi le phihlello ya lesedi.</p> <p><i>(Hore o fumane lesedi le eketsehileng ka boipiletso ba ka hare sheba Karolong ya 3 ya Tataiso ena).</i></p>
Motho wa molao	<p>Khamphani kapa setheo se ananetsweng ka molao e le setheo se le seng kapa 'motho' ya nang le ditokelo le tshwanelo.</p>

Letona	Ha ho buuwa ka Letona ho buuwa ka Letona la Toka le Ditshebeletso tsa Tshokollo ya Batshwaruwa.
Motho wa Tlhaho	Motho wa nnete, e seng motho wa molao jwalo ka khamphani (sheba motho wa molao mona ka hodimo).
Setheo sa poraefete	(Ka nako tse ding se bitswa khamphani ya poraefete, institjushene, kapa mokgatlo), sena ke motho wa tlhaho kapa wa molao kapa (khamphani ya) kopanelo e keneng kananyong, kgwebong kapa porofesheneng mme e le boemong boo feela.
Setheo sa bohle	(Ka nako tse ding se bitswa institjushene ya bohle, lefapha, kapa mokgatlo), sena ke lefapha kapa institjushene le ha e ka ba efe ya lekala la mmuso la naha, porofentsehe kapa lehae. Hape se kenyeletsa institjushene le ha e ka ba efe e etsang mosebetsi kapa tshwanelo ya mmuso nakong eo rekoto eo ho buuwang ka yona e neng e etsuwa.
Rekoto	Lesedi le ha e ka ba lefe le rekotuweng ho sa kgathalehe hore ke la mofuta ofe, ho kenyeletswa, ho tea mohlala, ditokomane tse ngotsweng, difidiyo, jwalojwalo. Rekoto e kopuweng ho setheo sa bohle kapa sa poraefete e tla bolela rekoto e neng e le polokelong ya setheo seo ho sa kgathalehe hore e ka ba setheo seo se entse rekoto eo.
Tefo ya kopo	Ditjeho tse lokelang ho lefuwa bakeng sa ho kenya kopo ya phihlello ya lesedi. Bakeng sa kopo ya lesedi e lebiswang ho setheo sa bohle ho na le tefo e sa fetoheng ya R35; bakeng sa kopo ya lesedi e lebiswang ho setheo sa poraefete ho na le tefo e sa fetoheng ya R50. <i>(Hore o fumane lesedi le eketsehileng ka ditefo tsa dikopo le ba sa lefisweng sheba Karolong ya 3 ya Tataiso ena).</i>
Mokopi	Mokopi ke motho wa tlhaho kapa wa molao ya kenyang kopo ya phihlello ya lesedi. Mokopi hape e ka ba motho ya kenyang kopo ya lesedi lebitsong la motho e mong.
Setheo sa boraro	Sena ke motho le ha e ka ba ofe wa tlhaho kapa wa molao eo e seng mokopi wa lesedi, mme hape e se setheo seo kopo ya lesedi e lebisitsweng ho sona.

Lenane la dikgutsufatso

Dikgutsufatso tse latelang di fumanwa Tataisong ena le mehloping e meng e atisang ho sebediswa ya PAIA:

DIO	Motlatsa Mohlanka wa Lesedi
IO	Mohlanka wa Lesedi
ODAC	Setsi sa Bohle sa Dikeletso ka Demokerasi
PAIA	Molao wa Kgothaletso ya Phihlello ya Lesedi wa bo 2 wa 2000
PPIA	Molao wa Paballo ya Lesedi la Botho wa bo 4 wa 2013
SAHA	Dipokelo tsa Histori ya Afrika Borwa
SAHRC	Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho

KAROLO YA 1

Selelekela

Karolo ena e kenyeletsa:

- 1.1 Morero wa Tataiso ena ya PAIA
- 1.2 Histori ya PAIA
- 1.3 Morero wa PAIA le ka moo o ka sebediswang ka teng
- 1.4 Seabo sa Khomishene ya Ditokelo tsa Botho ya Afrika Borwa

1.1 Morero wa Tataiso ena ya PAIA

Tataiso ena e nehelana ka lesedi ka Molao wa Kgothaletsa ya Phihlello ya Lesedi (PAIA) wa bo 2 wa 2000. Tataiso ena ya PAIA e tla thusa batho ka ho kenya dikopo tsa Lesedi ho latela Molao, mme e fana ka mehlala ka ka moo Molao o sebedisitsweng ka teng nakong e fetileng ho kgothaletsa ditokelo tsa botho, ka ho fana ka:

- » Tjhebokakaretso ya PAIA e utlwisisehang habonolo
- » Tlhophollo ya ka moo PAIA e ka sebediswang ho kgothaletsa ditokelo tse ding tsa botho
- » Lenane la mefuta ya Lesedi e ka kopuwang ka tshebediso ya PAIA
- » Tataiso ya kgato ka nngwe ya ka moo o ka sebedisang PAIA ka teng ho kenya kopo ya lesedi
- » Tjhebokakaretso ya dithuto tse fumanweng kopong ya nako e fetileng ya lesedi le dinyewe tsa kgotla tsa PAIA

1.2 Histori ya PAIA

Ha Molao wa Motheo wa Afrika Borwa o ne o ngolwa nakong e latetseng ho wa ha Leano la Kgethollo ka dilemo tsa bo 1990, mekgatlo e fapaneng le batho ba ile ba sebeletsa ho kenyeletswa ha tokelo ya phihlello ya lesedi. Ho ne ho na le tshepo ya hore ho kenyeletswa ha tokelo ena Biling ya Ditokelo - Kgaolo ya 2 ya Molao wa Motheo - ho tla netefatsa hore manyofonyofo a kang Leano la Kgethollo a ke ke a hlola a ba teng ka lebaka la hobane mmuso le dikoporasi tsa poraefete di tla tshwanela ho sebetsa ka mokgwa wa boikarabelo le wa ponahalo ka ho nehelana ka phihlello ya lesedi, mme ka hoo di ke ke tsa kgona ho ipata ka makunutu a neng a neha Leano la Kgethollo sebaka sa ho sebetsa.

Ka 1996 Molao wa Motheo wa Afrika Borwa o ile wa kena tshebetsong. Karolo ya bo 32 e ile ya ahella tokelo ya phihlello ya lesedi le polokelong ya ditheo tsa bohle le tsa poraefete ka bobedi. Nakong eo, ona e ne le molao wa pele lefatsheng o neng o nehela batho tokelo ya phihlello ya lesedi le polokelong ya ditheo tsa poraefete. Karolo ya bo 32 le yona e ne e bolela hore ho hlokeha molao o tla phethahatsa tokelo ya phihlello ya lesedi ka ho hlalosa mokgwa oo lesedi le polokelong ya ditheo tsa bohle le tsa poraefete le ka fihlellwang ka teng, le ka ho fana ka dintlha tse eketsehileng ka mabaka ao tlasa ona setheo sa bohle le sa poraefete se ka hanang ho fana ka phihlello ya lesedi.

Qetellong, ka 2000 Molao wa Kgothaletsa ya Phihlello ya Lesedi (PAIA) o ile wa kena tshebetsong, e le ho phethahatsa ditaelo tsa Karolo ya bo 32 ya Molao wa Motheo tsa ho etsa molao wa phihlello ya lesedi.

1.3 Morero wa PAIA le ka moo o ka sebediswang ka teng

Morero wa PAIA ke ho kgothaletsa tokelo ya phihlello ya lesedi, ho haha moetlo wa ponahalo le boikarabelo Afrika Borwa, le ho kgothaletsa demokerasi ya bohle moo batho bohle ba matlafatswang hore ba sebedisane le mmuso le ho nka seabo diqetong tse amang maphelo a bona.

Tokelo ya phihlello ya lesedi ke tokelo e ikgethang ka ha e kgonahatsa phethahatso ya ditokelo tse ding tsa botho: ona ke o mong wa mekgwa e bohlokwa eo PAIA e ka sebediswang ka yona.

Phaello ya ditshebeletso tsa mmuso

- » PAIA e ka sebediswa ho matlafatsa batho ka lesedi leo ba ka le sebedisang ho bona hore mmuso o jara boikarabelo mabapi le ho nehelana ka ditshebeletso tsa motheo tse kang bodulo, metsi le dikgwerekgwere.

Ditokelo tsa setjhaba le tsa sepolotiki le molao wa motheo

- » PAIA e ka sebediswa ho bokella lesedi leo batho ba ka le sebedisang ho phethahatsa ditokelo tse kang tokelo ya ho vouta le tokelo ya tokoloho dibokeng.

Kgethollo le Tekatekano

- » PAIA e ka sebediswa jwalo ka sesebediswa sa ho lwanela ditokelo ho fedisa kgethollo, jwalo ka kgethollo ho ya ka morabe, bong, jj, ditheong tse fapaneng tsa bohle le tsa poraefete.

Ho bohlokwa ho ela hloko hore PAIA ha e kgone ho sebedisetswa ho fumana direkoto tse ka sebediswang ditshebetsong tsa molao tsa setjhaba le tsa bosenyi, ho kenyeletswa le kamora dinyewe tse jwalo, le haeba tlhahiso kapa phihlello ya direkoto tlasa mabaka ona ana e baballetswe tlasa molao (sheba Karolong ya 7 ya Molao).

1.4 Seabo sa Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho

Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho (SAHRC) e na le thomo tlasa PAIA ya:

- » Ho kgothaletsa tokelo ya phihlello ya lesedi
- » Ho disa phethahatso ya PAIA ke ditheo tsa bohle le tsa poraefete
- » Ho etsa ditshisinyo tsa ho matlafatsa Molao
- » Ho Tlaleha Palamenteng hang ka selemo

Molao wa Paballo ya Lesedi la Botho

Molao wa Paballo ya Lesedi la Botho wa bo 4 wa 2013 (*PPIA*) o ntlafatsa PAIA ka ditsela tse mmalwa. E nngwe ya ditsela tsa sehlooho tseo ka tsona Molao ona o fetolang PAIA e mabapi le seabo sa SAHRC. Tlasa *PPIA* mesebetsi ya SAHRC ho latela PAIA e tla fetisetswa ho Molaodi wa Lesedi, e leng setheo se setjha se ikemetseng se tla thehwa ho disa *PPIA* le PAIA ka bobedi, le ho rarolla ditletlebo tse amang phihlello ya lesedi ekasitana le paballo ya lesedi la botho.

Le ha ho le jwalo, SAHRC e sa tla boloka tlamo ya yona ya Molao wa Motheo ya ho kgothaletsa, ho baballa le ho disa tokelo ya phihlello ya lesedi jwalo ka ditokelo tse ding tsohle tse ahelletsweng Biling ya Ditokelo.

KAROLA YA 2

Hofumana lesedi goseo
osebatlang

Karolo ena e kenyeletsa:

2.1 Moo o ka fumanang teng ditataiso le dibukana tsa ditaello ho o thusa ha o kenya dikopo tsa lesedi

2.2 Motho eo o ka ikgokahanyang le ena ha o ka hloka ho hong

2.3 Seo ditho tsa bohle le tsa poraefete di hlokang ho se etsa ho thusa bakopi ba lesedi

2.4 Ho na le lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla ntle le ho etsa le ha e ka ba kopo ya semuso, karolo ena e tla nehelana ka tjhebokakaretso ya moo o ka fumanang sena

2.1 Ha o qala

Morero wa Molao wa PAIA ke ho kgothaletsa ka matla setjhaba seo ho sona batho ba Afrika Borwa ba nang le phihlello e atlehileng ya lesedi ho ba thusa hore ba phethahatse ka botlalo le ho baballa ditokelo tsohle tsa bona. Empa ka dinako tse ding o ka ikutlwa o qeaqea ka hore na o ka qala kae, kapa hore o ka fihlella jwang lesedi ho latela taelo ya Molao. Molao o bona bothata bo sa tlang mme o laela e le ka nnete hore ditataiso tse itseng le dibukana tsa ditaello di phatlalatswe ho bontsha ka ho hlaka tsela e tla latelwa ke bakopi ba lesedi. Karolo ena e fana ka tjhebo ka karetso ya ditataiso tsena le dibukana tsa ditaello, boikarabelo ba baphatlalatsi ba ditataiso tsena le dibukana tsa ditaello, le hore di ka fumanwa kae, e leng se bohlokwahadi.

Ehlile, se seng sa disebediswa tse matla ka ho fetisisa tseo o ka di sebedisang ho fumana phihlello ya lesedi ke kopo ya semmuso ya lesedi e etswang ho latela Moalo wa PAIA, oo tataiso ena e tla o thusa ho e etsa. Empa hopola, ena ha se yona feela tsela eo o ka e sebedisang ho latella lesedi. Ho na le lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla ntle le ho etsa le ha e ka ba kopo ya semmuso ya PAIA. Dinakong tse ding, molao o laela e le ka nnete hore ditheo tsa bohle le tsa poraefete di senole lesedi le itseng ho bohle. Karolo ena e fana hape ka tjhebokakaretso ya moo o ka fumanang lesedi lena.

Molao wa Kgothaletso ya Phihlello ya Lesedi o etseditswe ho ba molao o matlafatsang o thusang MaAfrika Borwa ohle. O reretswe ho ba molao o utlwisisehang habonolo le o ka sebediswang ke bohle. Ha o hloke leqwetha hore o kenye kopo ya lesedi ho latela Molao ona. Tataiso ena e phatlaladitswe ho thusa MaAfrika Borwa a makala ohle a bophelo hore a phahamise ditokelo tsa ona tse ahelletseng molaong wa motheo.

2.2 Tataiso ya PAIA

Karolo ya bo 10 ya PAIA e laela hore Molao wa Motheo o hlalise mme o phatlalatswe tataiso e bonolo ho e utlwisisa ho thusa phihlellong ya direkoto le ditokomane le ho phethahatsa tokelo ya motho ya ho fumantshwa lesedi. Tataiso ka nako tse ding e bitswa 'Tataiso ya Karolo ya bo 10'.

E o neha lesedi lohle leo o le hlohang ho fumana direkoto le ha e ka ba dife. Hape e fana ka lenane la dintlha tsa dikgokahanyo tsa mafapha le diinstitjushene tsa mmuso tse bolokang direkoto bakeng sa mmuso, ekasitana le dintlha tsa dikgokahanyo tsa dikhamphani tsa poraefete tse fapaneng. Khomishene hape e laelwa ho ntlafatsa tataiso bonyane hang dilemong tse ding le tse ding tse pedi.

2.2.1 Moo o ka fumanang tataiso teng

Tataiso ena e fumanaha ka maleme ohle a semmuso a Afrika Borwa: Senyesemane, Seaforekantshe, isiNdebele, isiXhosa, isiZulu, Sepedi, Sesotho, Setswana, isiSwati, Tshivenda le Xitsonga. Dikopi tsa tataiso di ka fumanwa diofising tsohle tsa sehloho le porofentshe tsa Khomishene (dintlha tsa dikgokahanyo di ka fumanwa pheletsong ya Tataiso ena). Ho feta moo, dikopi tsa eleketeroniki di a fumanaha webesaeteng ya Khomishene (www.sahrc.org.za) le diwebesaeteng tsa Setsi tsa Keletso ka Demokerasi ya Bohle (ODAC - www.opendemocracy.org.za) le Dipolokelo tsa Histori tsa Afrika Borwa (SAHA - www.saha.org.za).

2.3 Dibukana tsa ditaelo tsa PAIA

Ho feta ho Karolo ya bo 10 ya PAIA e tla hlahiswa ke Khomishene, PAIA e laela hape hore ditheo tsohle tsa bohle, ekasitana le ditheo tse ngata tsa poraefete, di hlahise bukana ya ditaelo e fupereng lesedi la ka moo PAIA e ka sebediswang ho fihlella direkoto tsa tsona ka teng.

2.3.1 Dibukana tsa ditaelo tsa PAIA tsa ditheo tsa bohle

Karolo ya bo 14 ya PAIA e laela ditheo tsohle tsa bohle hore di phatlalatse bukana ya ditaelo bonyane ka maleme a mararo a semmuso ho thusa babatli ba lesedi hore ba kenye dikopo tsa lesedi ho setheo se amehang. Bonyane, bukana ya ditaelo e lokela ho fupara lesedi le bohlokwa le latelang:

Se hlokwang	Tlhaloso
Thomo	Moralo le mesebetsi ya setheo sa bohle
Dintlha tsa Dikgokahanyo	Diaterese tsa poso le bodulo, nomoro ya founu le fekese le, haeba e fumaneha, aterese ya imeile ya mohlanka wa lesedi wa setheo sa bohle, ekasitana le motlatsa mohlanka wa lesedi e mong le e mong wa setheo sa bohle.
Tataiso ya Karolo ya bo 10 ya PAIA	Tlhaloso ya Tataiso ena e hlahisitsweng ke Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho le ka moo e ka fihlellwang ka teng.
Mekgahlelo ya direkoto tse bolokilweng	Lesedi le lekaneng ho thusa ka ho kgonahatsa phihlello ya direkoto tse polokelong ya setheo sa bohle. Setheo sa bohle se lokela ke hona ho hlalosa dihlooho tseo se bolokileng direkoto ho tsona, le mekgahlelo ya direkoto tse bolokilweng sehlooho ka seng.
Lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla	Lesedi le leng le fumaneha habonolo ntle le hore motho a kenye kopo ya phihlello ho latela PAIA. Bukana ya ditaelo ya setheo sa bohle e lokela ho bontsha lesedi lena le fumanehang habonolo.
Ditshebeletso tsa setheo sa bohle	Tlhaloso ya ditshebeletso tse fumanehang ho ditheo tsohle ho tswa ho setheo sa bohle, le ka moo o ka fihlellang ditshebeletso tseo ka teng.
Bankakarolo ba setjhaba	Tlhaloso ya tlhophiso kapa kabelo le ha e ka ba efe bakeng sa hore motho a rerisane le e mong, a emele kapa a nke seabo kapa ho hlahisa maikutlo ketsong ya leano; kapa ho sebedisa matla kapa phethahatso ya mesebetsi ya setheo sa bohle.
Monyetla	Mohato oo o ka o nkang haeba mohlanka wa lesedi wa setheo sa bohle a hana ho o neha phihlello ya lesedi.

2.3.2 Moo o ka fumanang teng bukana ya ditaelo ya setheo sa bohle

Ditheo tsohle tsa bohle di lokela ho bona hore o ka fumana bukana ya ditaelo habonolo. Bonyane, di laelwa ho etsa jwalo ka mekgwa e latelang:

- » Ka ho bona hore ho ba le kopi ofising e nngwe le e nngwe ya setheo seo sa bohle ka dinako tsa mosebetsi;
- » Ka ho bona hore ho ba le bukana ya ditaelo webesaeteng ya setheo sa bohle, haeba ba na le yona.

Jwalo ka ha ho boletswe pejana, Molao wa Paballo ya Lesedi la Botho wa bo 4 wa 2013 (POPI) o ntlafatsa PAIA ka mekgwa a mmalwa. O mong wa mekgwa ena ke mabapi le dibukana tsa ditaelo tsa Karolo ya bo 14 ya ditheo tsa bohle. Molaong wa POPI dibukana tsena tsa ditaelo ha ho sa tlama hore di nehwe Khomishene ya Afrika Borwa ya Ditokelo tsa Botho, empa di lokela ho fumaneha inthaneteng le hore di fumanwe ke mang kapa mang ya kopang kopi.

2.3.3 Dibukana tsa ditaelo tsa PAIA bakeng sa ditheo tsa poraefete

Ditheo tsa poraefete le tsona di laelwa ho hlahisa bukana ya ditaelo. Sena ke ho latela karolo ya bo 51 ya PAIA. Nakong ya jwale, ha se ditheo tsohle tsa poraefete tseo bonneteng di laelwang ho ikobela karolo ena.¹ O ka fumana, ka hona, hore setheo seo o lakatsang ho kopa lesedi ho sona ha se na bukana ya ditaelo eo se ka o nehang yona. Hona ha ho bolele hore setheo ha se tlasa taelo ya PAIA ka kakaretso. O sa tla kgona ho kenya kopo ya lesedi ho setheo sena mme ba sa laelwa ka molao hore ba phethahatse kopo ya hao. Tshebetso ya ho kenya kopo ya lesedi ho latela PAIA ha e fetohe, le hoja setho se kopuwang se dumelletse hore se se ke sa hlahisa bukana ya ditaelo.

KE DITHEO DIFE TSA PORAEFETE TSE SA TLAMEHENG HO PHATLALATSA BUKANA YA DITAELO YA LESEDI?

Mokgwa oo Molao o ngotsweng ka ona ke ho laela hore ditheo TSOHLE tsa poraefete di hlahise bukana ya ditaelo. Le ha ho le jwalo, boemo bo akaretsang bo latela bokgoni ba Letona ba ho dumella ditheo tse itseng tsa poraefete kapa mekgahlelo e itseng ya poraefete hore e se ke ya phatlalatsa bukana ya ditaelo. Nakong ya jwale, Letona le dumelletse ditheo TSOHLE tsa poraefete hore di se ke tsa hlahisa dibukana tsa ditaelo ho qala ka la 1 Pherekong 2016 NTLE LE HA setheo se le mokgahlelong o hlahositsweng mona ka tlase.

¹ Sena se fetotswe ka la 31 Tshitwe 2015, ha ditheo tsohle tsa poraefete di ne di tshwanetse hore e be di bile le bukana ya ditaelo ho latela karolo ya 51 ya PAIA.

Dikhamphani tse latelang tsa poraefete di tlameha ho hlahisa bukana ya ditaelo ya PAIA haeba di na le basebeletsi ba fetang 50 diindasetering tse latelang kapa di na le lekenokakaretso le fetang bokalo bo bontshitsweng lenaneng:

INDASO	LEKENOKAKARETso KASE
Tse Temo	R2 dimiliyone
Merafo le Dikwari	R7 dimiliyone
Bohlahisi	R10 dimiliyone
Motlakase, Kgase le Metsi	R10 dimiliyone
Kaho	R5 dimiliyone
Thekiso le Kananyo ya Makoloi le Ditshebeletso tsa Tokiso	R15 dimiliyone
Kananyo ya bongata, Boemedi ba Kgwebo le Ditshebeletso tsa Botswalle	R25 dimiliyone
Ditshebeletso tsa Dijo, Bodulo le Kananyo e Nngwe	R5 dimiliyone
Polokelo le Dikgokahanyo	R10 dimiliyone
Ditshebeletso tsa Ditjhelete le Kgwebo	R10 dimiliyone
Ditshebeletso tsa Baahi, tse Ikgethang le tsa Botho	R5 dimiliyone

Letona hape le boletse hore dikhamphani tsohle tse sa hlahoswang ka hore ke 'dikhamphani tsa poraefete tlasa karolo ya bo 1 ya Molao wa Dikhamphani wa bo 71 wa 2008 di tlamehile ho hlahisa bukana ya ditaelo ya Karolo ya bo 51.

2.3.4 Moo o ka fumanang bukana ya ditaelo ya setheo sa poraefete teng

Ditheo tsohle tsa poraefete tse laelwang ho hlahisa bukana ya ditaelo di tlamehile ho bona hore o ka fumana bukana ya ditaelo habonolo. Bonyane, di laelwa ho etsa jwalo ka mekgwa e latelang:

- » Ka ho bona hore ho ba le kopi ofising e nngwe le e nngwe ya setheo seo sa poraefete ka dinako tsa mosebetsi hore e hlahlojwe; Setheo sa poraefete ha se a tshwanela ho lefisa bakeng sa tlhahlobo ena;
- » Ka ho bona hore bukana ya ditaelo e a fumaneha webesaeteng.

2.3.5 Ka moo o ka ikobelang ditaello ha o le setheo sa poraefete

Webesaeteng ya Khomishene ya Ditokelo tsa Botho ya Afrika Borwa (www.sahrc.org.za), ho na le tataiso e ntlafetseng bakeng sa bahlanka ba lesedi ba dikhamphani tsa poraefete hore ba ikobele Karolo ya bo 51 ya PAIA. Sena se kenyeletsa moralo o ka daonloutuwang oo bahlanka ba lesedi ba ka o sebedisang ho supa tsela.

Ho latela karolo ya bo 51, hlooho ya setheo sa poraefete e lokela:

- » Ho ntlafatsa nako le nako ditokiso le ha e ka ba dife tsa bohlokwa bukaneng ya ditaello;
- » Ho bona hore bukana ya ditaello e a fumaneha diofising tsa khamphani jwalo ka ha ho laetswe ke Molao, ekasitana le webesaeteng ya yona;
- » Ho hlomathisa foromo ya kopo (PAIA Foromo ya C) ho bukana ya ditaello ekasitana le ho bona hore diforomo tsa kopo di ba teng webesaeteng le dibakeng tsohle tsa khamphani.

Bukana ya ditaello e lokela bonyane ho fupara lesedi le latelang:

SEHLOKWANYANE	LESIDI
Dintlha tsa Dikgokahanyo	Aterese ya poso le ya sebaka, nomoro ya founu le ya fekese le aterese ya imeile, haeba e le teng, ya mohlanka wa lesedi wa setheo sa khamphani ya poraefete.
Lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla	Lesedi le leng le fumaneha habonolo ntle le hore motho a kenye kopo ya phihlello ho latela PAIA. Bukana ya ditaello ya khamphani ya poraefete e lokela ho bontsha lesedi lena le fumanehang habonolo.
Direkoto tse fumanehang ha di kopuwa	Bukana ya ditaello ya Karolo ya bo 51 e lokela ho bontsha lenane la mekgahlelo ya direkoto tse fumanehang ha di kopuwa.
Tsamaiso ya PAIA	Bontsha tsamaiso ya PAIA e lokelang ho latellwa ha o kopa phihlello ya lesedi khamphaning ya poraefete (ke hore Foromo ya C).
Lesedi ka Khamphani	E kenyeletsa dintlha tsa hlooho ya khamphani kapa CEO ya khamphani (hobane, ho latela molao wa PAIA, Mohlanka wa Lesedi wa khamphani ya poraefete o atisa ho ba CEO kapa hlooho).
Ditefo	Bolela mokopi le ditefo tsa phihlello tse lefuwang ho latela molao wa PAIA (sheba Karolo ya bo 3 ha o batla lesedi le eketsehileng).
Monyetla	Na ho na le ditokiso dife tse fumanehang ho bakopi haeba kopo ya bona ya lesedi e hanelwa.
Dintlha tse Eketsehileng	Dintlha tse ding le ha e ka ba dife mabapi le dikopo tsa phihlello ya direkoto.

2.4 Lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla le polokelong ya setheo sa bohle

Jwalo ka ha ho boletswe selelekeleng sa karolo ena, ha se lesedi lohle le hlokanng kopo ya semmuso hore le ka fihlellwa. Ditheo tse fapaneng tsa bohle di laelwa ke melao e fapaneng hore di bone hore lesedi le itseng le ka fumanwa ke bohle. Le ho feta mona, diinstitjushene tse ngata di tla senola lesedi le eketsehileng ka boithaopo molemong wa ponahalo, boikarabelo le ho tshwaneleha ho bohle. Ho kgothaletsa tshenolo ka boithaopo ya lesedi le ho kgonahatsa phihlello e eketsehileng ya lesedi lena, Karolo ya bo 15 ya PAIA e laela ditheo tsohle tsa bohle ho phatlalatsa lenane, le tsejwang ka hore ke 'Tsebiso ya Karolo ya bo 15' kapa 'tsebiso ya tshenolo ka boithaopo', la lesedi lohle le mabapi le setheo seo le ka fumanwang ke mang kapa mang ka ho iketsahalla.

Mohlanka wa lesedi wa setheo sa bohle o laelwa ho hlahisa tsebiso ya tshenolo ka boithaopo bakeng sa setheo sa bohle, le ho etsa hore e fumaneha diofising tsa setheo seo sa bohle ekasitana le ho e phatlalatsa Koranteng ya Mmuso. Tsebiso ya tshenolo ka boithaopo e lokela ho ntlafatswa selemo le selemo.

Tsebiso ya tshenolo ka boithaopo e fupere mekgahlelo ya direkoto le tlhaloso ya direkoto tseo tse fumanehang ka ho iketsahalla:

- » Bakeng sa tlhahlobo ho latela molao le ha e ka ba ofe ntle le PAIA;
- » Ho reka kapa ho kopitsa setheong sa bohle; le
- » Ho tswa setheong sa bohle mahala.

Tsebiso ya tshenolo ka boithaopo e lokela ho hlalosa ka moo direkoto tse senolwang ka boithaopo mme di fumaneha ka ho iketsahalla di ka fihlellwang ka teng. Ha ho thuse letho ho kenya kopo semmuso bakeng sa direkoto tse itseng haeba direkoto tsona tseo di se di senotswe ka boithaopo mme di fumaneha ka ho iketsahalla. Dibakeng tse ngata, tefo e a hlokeha bakeng sa hore kopo ya semmuso e sejetswe mme sena se ka nka matsatsi a ka fihlang ho 30. Sena se ka qojwa ha o ka qala ka ho sheba tsebiso ya tshenolo ka boithaopo mme o bone hore na rekoto eo o e batlang e fumaneha ka ho iketsahalla kapa tjhe.

Le hoja ho tlama hore setheo sa bohle se phatlalatse tsebiso ya tshenolo ka boithaopo, ha se ntho ya 'boithaopo'. Tsebiso e bitswa 'tsebiso ya tshenolo ka boithaopo' hobane e fana ka tsebiso ya lesedi lohle le senotsweng ka boithaopo, e seng hobane ho ho boikgethelo ba mohlanka wa lesedi hore a ka phatlalatsa lenane leo kapa tjhe.

2.5 Lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla le polokelong ya khamphani kapa setheo sa poraefete

Ona mokgwa ona o sebetsang ho lesedi le polokelong ya setheo sa bohle o ntse o sebetsa le mokgahlelong ona wa lesedi o fumanehang ka ho iketsahalla, ntle le ho kenya kopo ya semmuso. Pele o kenya kopo ya semmuso bakeng sa lesedi ho latela PAIA, e leng kopo e tla o ja tjelete le hore o lete matsatsi a 30, ho bohlokwa ho netefatsa hore na lesedi lena le se le senotswe mme ka hoo le fumaneha ka ho iketsahalla ntle le ho kenya kopo ya semmuso.

Ka boithaopo le ka dinako tse boletsweng, hlooho ya setheo sa poraefete e ka hlahisa lenane la lesedi le fumanehang ka ho iketsahalla ho setheo sa poraefete ntle le hore wena o kenye kopo semmuso. Lenane lena le bitswa 'tsebiso ya karolo ya bo 52' kapa 'tsebiso ya tshenolo ka boithaopo.'

Ho sa tshwane le maemo ao mohlanka wa lesedi wa setheo sa bohle a tobaneng le ona ao, ho latela PAIA, a tlamehileng ho phatlalatsa tsebiso ya tshenolo ka boithaopo, mohlanka wa lesedi wa setheo sa poraefete ha a tlamehe ho etsa jwalo. Jwalo ka ha PAIA e bolela, "ka boithaopo, a ka" phatlalatsa lenane leo. Ena ke phapang e kgolo pakeng tsa tsebiso ya karolo ya bo 52 ya ditheo tsa poraefete le tsebiso ya karolo ya bo 15 bakeng sa ditheo tsa bohle.

Tsebiso ya tshenolo ka boithaopo ya setheo sa poraefete e fupere mekgahlelo ya direkoto le tlhaloso ya direkoto tse fumanehang ka ho iketsahalla:

- » Bakeng sa tlhahlobo ho latela molao le ha e ka ba ofe ntle le PAIA;
- » Ho reka kapa ho kopitsa setheong sa bohle; le
- » Ho tswa setheong sa bohle mahala.

Tsebiso ya tshenolo ka boithaopo e lokela hape ho hlalosa ka moo direkoto tse senolwang ka boithaopo le tse fumanehang ka ho iketsahalla di ka fihlellwang ka teng.